

ԱԲՂՈՒՆ ՀԱՄԻՂ II-Ի ԱՔՍՈՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր – Օսմանյան կայսրություն, Աբդուլ Համիդ II, Աթրֆ Հյուսեին բեյ, վերջին փառիշահ, թուրքական պատմագրություն, գահընկեցություն, արտո, Սալոնիկ

«Մարտի 31»-ի¹ միջադեպից հետո «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամները սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ին՝ որպես այդ ամենի պատասխանատուի, գահընկեց անելու և Սալոնիկ ուղարկելու որոշում կայացրին. «վերջին փառիշահը»² գահից զրկվեց 1909 թ. ապրիլի 27-ին: Սալոնիկի ընտրությունը պայմանավորված էր նրանով, որ այնտեղ էր գտնվում երիտթուրքական կուսակցության գլխավոր կենտրոնը, և, հետևաբար, այն ավելի վստահելի էր, քան Ստամբուլը, որտեղ տապալված սուլթանի կողմնակիցները համեմատաբար ավելի շատ էին: Նույն օրը Պատգամավորների պալատը Ահմեդ Ռեզա բեյի գլխավորությամբ հաստատեց որոշումը, և գահընկեցության վճիռը սուլթանին հաղորդելու նպատակով կազմվեց ալբանացի Էսադ Թոփթանիից, լազ Արիֆ Հիքմեթ փաշայից, հայազգի Արամ Էֆենդիից և հրեա Էմանուել Քարասու Էֆենդիից բաղկացած մի պատվիրակություն³: Էսադ Թոփթանին, սուլթանին ներկայացնելով ֆեթվան (կրոնական հրամանագիր), ասել է. «Մենք պատգամավորների պալատի կողմից ենք ուղարկվել, հրամանագիր կա, որ ազգը Ձեզ գահընկեց է արել»⁴:

Առանց որևէ դիմադրության համակերպվելով այս որոշմանը՝ սուլթան Աբդուլ Համիդը միայն խնդրել է իրեն թույլատրել ընտանիքի հետ ապրել Ստամբուլի Չըրաղան պալատում, սակայն նրա այդ վերջին ցանկությունը մերժվել է, և հենց նույն զիշերը նրան ու ևս 24 անձանց տեղափոխել են Սալոնիկ⁵:

¹ 1909 թ. ապրիլի 13-ի հակաիթթիհաթական խռովությունները պատմության մեջ մտել են «Մարտի 31» (31 Mart Vakası) անվամբ: Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Alpaslan T.**, 31 Mart Ayaklanması, Yüz Yılda ne değişti?, İstanbul, 2009:

² Աբդուլ Համիդ II-ին հաջորդել են փառիշահներ Մեհմեդ V Ռեշադը և Մեհմեդ VI Վահդեդինը, որոնք, սակայն, ինչպես նշում է Թուրքական պատմագիտական ընկերության պատվավոր անդամ, պատմաբան Բրեթ Օրթայլըն, իբրև պետական գործիչներ իրենցից ոչինչ չեն ներկայացրել, իսկ Աբդուլ Համիդը նույնիսկ ամբողջ աշխարհում համարվում է վերջին կայսր: Տե՛ս **Ortaylı İ.**, Küçükaya İ., Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı (1923-2023), İstanbul, 2013, s. 26:

³ Տե՛ս **Bayur Y. H.**, Türk İnkılabı Tarihi, Ankara, 1991, C. I, Kısım II, s. 212:

⁴ **Bozdağ İ.**, Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, İstanbul, 1985, s. 116.

⁵ Տե՛ս **Osmanoğlu A.**, Babam Sultan Abdülhamid, İstanbul, 2013, s. 150, 157: Տե՛ս նաև **Misiroğlu K.**, Bir Mazlum Padişah Sultan II. Abdülhamid, İstanbul, 2016, s. 604:

Սալոնիկի Ալաթինի պալատում¹ Աբդուլ Համիդը երեքուկես տարի ապրել է մեկուսացված, աշխարհի իրադարձություններից անտեղյակ, նրան չեն տրամադրել օրվա թերթերը, ինչպես նաև կայսրության մասին որևէ տեղեկություն, այցելությունները նույնպես արգելված են եղել²:

Աբդուլ Համիդի աքսորի և ընդհանրապես գահընկեցությունից հետո ընկած ժամանակահատվածի մասին տեղեկությունները շատ չեն: Նրա կյանքի այս ժամանակաշրջանն ուսումնասիրողների համար առաջնային և արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են այդ տարիներին նախկին սուլթանի հետ անմիջական շփումներ ունեցած մի քանի անձանց հուշերը, որոնց հիման վրա պատմաբանները նրա կերպարը մինչ օրս տրամագծորեն տարբեր կերպ են ներկայացրել:

Աբդուլ Համիդի կյանքի և գործունեության վերաբերյալ հիմնական և կարևոր սկզբնաղբյուրներից է սուլթանի դուստր Այշե Օսմանողլուի «Հայրս՝ սուլթան Աբդուլ Համիդը» գիրքը³: Ինչպես նշում են 1960 թ. հուշերը հրատարակության պատրաստած Օսմանողլուի թոռները, այն հատկապես իրականությունը բացահայտել ցանկացող պատմաբանների համար է: Գրքում առանձին գլուխ է հատկացված նաև Աբդուլ Համիդի և նրա ընտանիքի՝ աքսորում անցկացրած տարիներին:

Այշե Օսմանողլուն հուշերում մանրամասն նկարագրում է Սալոնիկում իրենց ապրած դժվարին օրերը⁴, տվյալներ հաղորդում նաև հորն այցելած Էնվեր փաշայի մասին: Ինչպես նա գրում է, Էնվերը հորից խորհուրդ է հարցրել պատերազմական իրավիճակում ճիշտ կողմնորոշվելու համար, իսկ Աբդուլ Համիդը նրան պատասխանել է. «Նավի ընթացքը կախված է նավապետից: Միայն նա է զգում վտանգները և ըստ դրա կարողանում ճիշտ կողմնորոշվել տվյալ իրավիճակում ու ղեկավարել նավը: Դրսում գտնվող մարդիկ երբեք չեն կարող օգնություն ցույց տալ»⁵: Առաջին աշխարհամարտի բռնկման պատճառով Աբդուլ Համիդին և նրա ընտանիքին Սալոնիկից տեղափոխում են Ստամբուլ և բնակության համար հատկացնում Բեյլերբեյի պալատը:

¹ Սալոնիկում Աբդուլ Համիդն իր ընտանիքի հետ բնակվել է ծագումով իտալացի Ալադին անունով ալբանացու պալատում, որը հետագայում կոչվել է Բանակի պալատ (Ordu Köşkü): Աքսորի առաջին օրերին սուլթանական ընտանիքը ստիպված է եղել փայտե հատակին քնել: Սակայն նախկին սուլթանի համար կենցաղային բարդություններից առավել կարևոր էր սպանվելու մշտական վախը: Հետագայում նա իր անձնական կարողությունը հանձնել է երիտթուրքերին՝ ընտանիքի ու անձամբ իր անվտանգ ու բարեկեցիկ կյանքի երաշխիքների դիմաց:

² Տե՛ս **Çolaker V.**, I. Balkan Savaşı Sirasında II. Abdülhamit'in İstanbul'a Nakli, Belgi Dergisi, Sayı: 8, 2014, s. 1110:

³ Աբդուլ Համիդ II-ի և նրա չորրորդ կնոջ՝ Մյուշֆիքայի դուստր Այշե Օսմանողլուն ծնվել է 1887 թ.: 1909 թ. հոր հետ նա աքսորվել է Սալոնիկ՝ Ալաթինի պալատ, իսկ 1924 թ. Օսմանյան սուլթանական գերդաստանի մյուս անդամների հետ արտաքսվել է երկրից: 28 տարի Փարիզում ապրելուց հետո նա վերադարձել է Ստամբուլ և սկսել հոր մասին հուշեր գրել: Նրա առաջին հոդվածը հրատարակվել է 1956 թ. «Հայաթ» («Կյանք») ամսագրում:

⁴ Տե՛ս **Osmanoğlu A.**, նշվ. աշխ., էջ 162:

⁵ Նույն տեղում, էջ 233:

Համեմատելով Բեյլերբեյ և Ալաթինի պալատներում Աբդուլ Համիդի տնային կալանքը՝ Այշե Օսմանօղլուն գրում է, որ, ի տարբերություն Սալոնիկի, Ստամբուլում արդեն իր հորը թույլ էին տալիս կարգավ թերթերը, ինչպես նաև կատարում էին նրա որոշ փոքրիկ ցանկությունները¹: Աբդուլ Համիդը Բեյլերբեյ պալատ տեղափոխվելուց անմիջապես հետո իրեն ուղեկցող Նուրի աղային խնդրել է, որ իր համար պատրաստեն հանգուցյալ մոր սենյակը, որտեղ և նա անցկացրել է իր կյանքի վերջին վեց տարիները²: Նա Բեյլերբեյում երբեմն բանաստեղծություններ է գրել, որոնցից մեկը նույնիսկ պահպանվել է:

Աբդուլ Համիդ II-ի աղջիկներից հոր մասին հուշեր է գրել նաև Շադիե Օսմանօղլուն³: Նրա մասին տեղեկությունների ենք հանդիպում նաև նրա որդու՝ Մեհմեդ Աբիդ էֆենդիի⁴ նամակներում: 1950-ական թթ. նա նամակագրական կապի մեջ է եղել Թուրքիայի իր բարեկամների, ընկերների, այդ թվում նաև թուրք հայտնի պատմաբան Իսմայիլ Համի Դանիշմենդի հետ, որի խորհրդով նույնիսկ սկսել է գրի առնել իր հուշերը, սակայն մահացել է՝ չկարողանալով դրանք ավարտին հասցնել:

Մեհմեդ Աբիդը իր նամակներից մեկում գրում է. «Երբ գնացինք Սալոնիկ, ես ընդամենը երեք տարեկան էի: Բնականաբար շատ բան չեմ հիշում, բայց հիշում եմ՝ ինչպես մեզ նստեցրին մութ գնացք: Ես անվերջ մայրիկիս գրկում էի, և նրան օգնելու համար պահակախմբի ղեկավար Ալի Ֆեթհի բեյը, որը տարիներ անց դառնալու էր Թուրքիայի վարչապետ, գրկեց ինձ: Հիշում եմ նույնիսկ, որ նրա աչքերում արցունքի կաթիլներ հայտնվեցին»⁵: Մեկ այլ նամակում Աբիդ էֆենդին պատմում է, որ երբ իրեն նույն Ֆեթհի բեյը հարցրել է, թե ինչ է ուզում, պատասխանել է՝ թուր, որպեսզի սպանի հոր թշնամիներին: Ֆեթհին ասել է. «Օձի տղան օձ է լինում»⁶: Պատմաբան Իսմայիլ Համի Դանիշմենդին ուղղված նամակում նա ընդունում է հոր կասկածամիտ լինելու փաստը և նշում, որ հոգեբանները պետք է այդ հարցը ուսումնասիրեն⁷:

Մեհմեդ Աբիդը պատմել է նաև, որ Աբդուլ Համիդին Էնվերը մենակ չէ այցելել, նրա հետ եղել է նաև Թալեաթ փաշան. «Փաշաները հորս այցելեցին գիշերային ժամի, որպեսզի ոչ ոք չտեսնի: Բոլորիս անհանգստացնում էր այդ այցելությունը, սակայն, ինչպես հետագայում պարզվեց, նրանք եկել էին

¹ Նույն տեղում, էջ 222:

² <https://www.yenisafak.com/yenisafakpazar/abdulhamidin-zindani-beylerbeyi-sarayi-290986>

³ **Osmanoğlu S.**, Babam Abdülhamid: Saray ve Sürgün Yılları, İstanbul, 2007.

⁴ Մեհմեդ Աբիդը՝ Աբդուլ Համիդ II-ի և Նաջիյե սուլթանուհու ամենավոքոր որդին, ծնվել է 1905 թ. Յըլդըզ պալատում: 1909 թ. հոր գահընկեցությունից հետո ընտանիքի հետ արտաքսվել է Սալոնիկ, ապա վերադարձել Ստամբուլ: 1924 թ. մարտին օսմանյան դինաստիայի հետ արտաքսվել է Թուրքիայից, մահացել 1973 թ. Բեյրութում:

⁵ <http://www.hurriyet.com.tr/kelebek/sultan-abdulhamid-in-oglundan-hukumdarin-surgun-hatiralari-5263407>

⁶ <http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=460>

⁷ <http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/1311489-abdulhamidin-oglu-abid-efendinin-yayinlanmamis-bir-mektubu-babam-vehimliydi-zira-cileden-cikarmislardi>

նախկին սուլթանից ընդամենը խորհուրդ հարցնելու... հայրս փառանքներին ընդունել է ոտքի կանգնած, սակայն ոչ մի քայլ չի արել նրանց դիմավորելիս և ճանապարհելիս»¹:

Աբդուլ Համիդի երեխաների հուշերից մասնագետները ոչ պակաս կարևորում են արքայի տարիներին Աթըֆ Հյուսեին բեյի հուշերը, որոնց կանդրադառնաք առավել մանրամասն: Սալոնիկի երրորդ բանակի ռազմական հիվանդանոցի բժիշկ Աթըֆ Հյուսեինը «Միություն ու առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարության որոշմամբ 1909 թ. նշանակվել է Աբդուլ Համիդի անձնական բժիշկ: Նախ Սալոնիկում, այնուհետև Ստամբուլի Բեյլերբեյ պալատում Աբդուլ Համիդի և նրա ընտանիքի անդամների հետ հանդիպումները նա ներկայացնում է իր օրագրում:

Աթըֆ Հյուսեին բեյի առաջին գրառումն արված է 1909 թ. մայիսի 30-ին: Օրագիրն ավարտվում է Աբդուլ Համիդի մահվան տարեթվով: 12 առանձին ղեղատոմսային նոթատերերում արված գրառումները համակարգված չեն, գրված են անհասկանալի կրճատագրություններով, հապավումներով, լի են անավարտ մտքերով: «Բժշկական ձեռագիրը» ավելի է բարդացրել նոթերի վերծանումը: Ինչպես հուշերի առաջաբանում նշում է դրանք տպագրության պատրաստած Թուրքական պատմագիտական ընկերության նախկին նախագահ Մեհմեթ Մեթին Հյուլագյուն, վերծանման գործընթացը դժվարացնող մեկ այլ գործոն է թանաքի գույնի խունացումը²: Հեղինակի լեզուն բավական պարզ է, բայց հաճախ օգտագործել է ժամանակաշրջանին հատուկ արաբերեն բառեր ու արտահայտություններ:

Գիասատղերից և կրթությունից մինչև միջազգային հարաբերություններ ու համաշխարհային պատերազմ, թուրք ժողովրդի ճակատագրից մինչև Աբդուլ Համիդի երեխաների խնդիրներ՝ ամենատարբեր, հաճախ միմյանց որևէ կապ չունեցող թեմաներով բժշկի և սուլթանի խոսակցությունները օրագրում ներկայացված են ընդհանուր գծերով՝ առանց մանրամասնությունների: Հաճախ այս կամ այն նախադասության կեսից դրված բազմակետերը թույլ չեն տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել զրույցի մասին: Ավելին, բժիշկը հիմնականում սահմանափակվում է սուլթանի մտքերը ներկայացնելով, հազվադեպ հայտնում իր անձնական գնահատականներն ու կարծիքները:

Սուլթանի անձնական բժշկի պաշտոնը ստանձնելու սկզբնական փուլում Աթըֆ Հյուսեինը բացեիբաց շեշտում է Աբդուլ Համիդի նկատմամբ իր բացասական վերաբերմունքը³: Նա հաճախ է սուլթանին անվանում «հիմար»,

¹ <http://www.ikinciabdulhamid.com/iaforum/sehzade-abid-efendi-nin-ii-abdulhamid-hakkinda-anlattiklari-t136.html>

² **Hülagü M.**, Sultan Abdülhamid'in sürgün günleri. Hususi doktoru Atif Hüsein beyin hatıraları, İstanbul, 2007, s. 8.

³ Այժե Օսմանօղլուն, անդրադառնալով Աթըֆ բեյի հուշերին, գրում է. «Ցավոք, հույս չունեմ, որ այդ հուշերը անկողմնակալ են ներկայացնելու իրականությունը, քանի որ հայրս

մեղադրում նրան օսմանյան պետության ծանր դրության համար: Օրինակ՝ 1910 թ. փետրվարի 22-ին¹ գրում է. «Հիմարը չի էլ ամաչում: Ասում է, թե իրեն այստեղ ուղարկելն առաջին հարվածն էր: Կարծես ժողովրդին իր տված վնասները օրինական էին: Դրան չի էլ անդրադառնում: Ավելին, թե ինչպես է իրականում վերաբերվել եղբորը՝ սուլթան Մուրադին, միայն ինքը գիտի, մեկ էլ Ալլահը... Հիմար... (ասում է – Տ. Հ.) ժամանակին ամեն ինչ Բարձր դուռն է որոշել: Պարզվում է՝ ինչ եղել է, նրանց մեղքով է: Ինքն էլ վանդակում փակված թռչուն է»²: 1910 թ. մարտի 20-ին նա գրել է. «(Իբր – Տ. Հ.) ինքն է ուզել սահմանադրությունը: Ինչպիսի մեծ սուտ... Երբ ես այո եմ ասում, կարծում է՝ հավատում եմ իրեն: Թող կարծի»³: Սահմանադրության հարցի վերաբերյալ սուլթանի կարծիքին Աթըֆ բեյը նաև անդրադառնում է 1910 թ. հուլիսի 30-ի գրառումում: Նշելով, որ ինքը հակաճանաչել է Աբդուլ Համիդի այն պնդումներին, որ նա իբր «սահմանադրության նվիրյալ է», և որ Միդհատ փաշան չէ դրա իրական հեղինակը, բժիշկը գրում է. «(Այդ ասելուս պես – Տ. Հ.) երեսիս նայեց և ասաց՝ ինչպես արդեն ասել եմ, եթե ես չուզեի, ես գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո դեմ դուրս կգայի»⁴: Մեկ այլ գրառումում բժիշկն ընդգծված բացասական երանգով գրում է. «Բողոքում է ծառայող չունենալուց... պարզվում է՝ նա այստեղ ժողովրդի, պետության երջանկության համար աղոթելուց բացի այլ բան չի անում, միայն հանգիստ ապրել է ուզում: Պարզվում է՝ մինչ մահ եղբորը՝ Մուրադին, լավ է նայել, ուշադիր է եղել, որ ոչնչի պակաս չունենա... իր խիղճը հանգիստ է, քանի որ գիշեր-ցերեկ աշխատել է իր ժողովրդի և պետության բարօրության համար... եթե խիղճը հանգիստ չլիներ, մի օր էլ չէր ապրի: Ես ուզում էի ասել, որ սուտ է, սակայն մարդու մեղքերը երեսին ասելը հավատացյալին հարիր չէ ... Ձևացրի, թե հավատում եմ (13-ը հունվարի, 1911 թ.)»⁵:

Աբդուլ Համիդի որոշ դատողություններ, խոստովանություններ նյարդայնացնում են բժշկին: Օրինակ՝ ներկայացնելով Անգլիայի մասին նախկին սուլթանի կարծիքն առ այն, որ Անգլիան կղզի է, ոչնչից չի վախենում, ում ցանկանա, վատություն կանի, նրան ոչ ոք չի կարողանա վատություն անել, անգլիացիները ուժեղ, հարուստ ազգ են, Աթըֆ բեյը գրում է. «Այսպիսի հեքիաթներ է պատմում»⁶: Մեկ այլ առիթով Աբդուլ Համիդն ասել է նրան, որ դետեկտիվներ շատ է սիրում: Նրա այս անկեղծությանն ի պատասխան՝

ժամանակին աքսորել է բժշկի եղբորը, և կասկածից վեր է, որ վերջինս այս հուշերով փորձելու է վրեժխնդիր լինել»: Տե՛ս **Osmanoglu A.**, նշվ. աշխ., էջ 166:

¹ Պետք է շեշտել, որ ամսաթվերն օրագրերում հստակ չեն: Հեղինակը ամսաթվերը ներկայացնում է մերթ միայն լուսնային օրացույցով, մերթ անցում կատարում գրիգորյան օրացույցին: Մեր հոդվածում պահպանել ենք տպագիր տարբերակի ամսաթվերը:

² **Hülagü M.**, նշվ. աշխ., էջ 59:

³ Նույն տեղում, էջ 65:

⁴ Նույն տեղում, էջ 80:

⁵ Նույն տեղում, էջ 96:

⁶ Նույն տեղում, էջ 92:

բժիշկը գրում է. «Հիմարի գործը շրջապատը հեռադիտակով դիտելն է... ամեն ինչին հետևում է» (28-ը դեկտեմբերի, 1910 թ.):

Աբդուլ Համիդի բնավորությունը, նրա կասկածամտությունը ևս նյարդայնացնում են բժշկին: 1910 թ. փետրվարի 23-ին նա գրում է. «Ինչպես մարտի արևը ամեն օր մի գույնի է»², իսկ նույն թվականի դեկտեմբերին նշում՝ «հիմարը մահից վախենում է»³:

Առհասարակ բժշկական նկարագրությունները կարևոր տեղ ունեն օրագրում: Դրանք մի կողմից հնարավորություն են ընձեռում տեղեկանալ սուլթանական ընտանիքի կենցաղին, անհամ կերակուրներին նախապատվություն տալով, Աբդուլ Համիդի, նրա կանանց, երեխաների և ծառայողների առողջական խնդիրներին, մյուս կողմից ընթերցողը ծանոթանում է XX դարի առաջին տասնամյակի բժշկագիտական ձեռքբերումներին, պատկերացում կազմում բուժման մեթոդների, առավել կիրառելի դեղերի մասին: Առողջության հետ կապված խնդիրներում ավելի ակնհայտ են դառնում սուլթանի կասկածամտությունն ու մշտական վախերը: Ամենաչնչին առողջական խնդիրը նրան մահացու է թվում: 1910 թ. ապրիլի 6-ի գրառումում Աթըֆ բեյ նշում է. «(Ասում է – Տ. Հ.) եթե ես ինձ չհետևեի, այս տարիքում այսպիսին կլինեի՞ ... Առաջին անգամ ճիշտ բան ասաց»⁴: Մահվան վախը հետապնդում է Աբդուլ Համիդին ամենուր: Տարբեր տարիներին բռնկվող խուլերայի համաճարակները իրական մղձավանջ են դառնում նրա համար: Նա անընդհատ բժշկին խնդրում է իրեն հիվանդության տարածման ճշմարտացի պատկերը ներկայացնել՝ շեշտելով, որ դա քաղաքական հարց չէ, որ թաքուն մնա: Պետք է նշել, որ, այս բոլոր վախերին հակառակ, Աբդուլ Համիդը երբեք առողջական լուրջ խնդիրներ չի ունեցել և 1918 թ. փետրվարի 9-ին մահացել է սրտի կաթվածից⁵:

Վերադառնալով օրագրին՝ նշենք, որ ժամանակի ընթացքում Աբդուլ Համիդի մասին Աթըֆ բեյի գնահատականներն առավել մեղմ, չեզոք և դրական են դառնում: Ըստ Այշե Օսմանօղլուի՝ դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ Աբդուլ Համիդը իրեն տրվող հիսուն լիրա ապրուստավճարից քսանհինգը նրան էր տալիս⁶: 1910 թ. մարտի 1-ի գրառման մեջ բժիշկը ևս շեշտում է, որ Աբդուլ Համիդը բազմիցս ափսոսանք է հայտնել, որ չի կարողանում իրեն գումար տալ կամ աջակցել, իսկ ինքը պատասխանել է, որ ստացած աշխատավարձը բավական է⁷:

Աթըֆ բեյի նկատմամբ Աբդուլ Համիդի դրական վերաբերմունքի մասին

¹ Նույն տեղում, էջ 93:

² Նույն տեղում, էջ 59:

³ Նույն տեղում, էջ 91:

⁴ Նույն տեղում, էջ 66:

⁵ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Uzunçarşılı**, II Sultan Abdülhamid'in Halî ve Ölümüne dair bazı vesikalar, TTK, Cilt: X, Ekim 1946, Sayı 40, s. 705-748:

⁶ **Osmanoğlu A.**, նշվ. աշխ., էջ 166:

⁷ **Hülagü M.**, նշվ. աշխ., էջ 60:

տեղեկանում ենք 1911 թ. փետրվարի 13-ի նրա հետևյալ գրառումից. «Ա՛խ, իմ կառավարման ժամանակ ձեզ ճանաչեի: Ինձ հետ ինչ վատ բան եղավ, իմ շրջապատի մարդկանց մեղքով էր: Եթե ձեր պես լավ մարդիկ լինեին, ես այս աղետալի վիճակում չէի լինի... Չգիտեմ, լու՞րջ էր արդյոք: Չեմ կարող ասել: Շրջապատում հավաքված վատ մարդկանց ո՞վ էր հավաքել: Այդ մասին չհարցրի»¹:

Աստիճանաբար Աբդուլ Համիդի ու Աթըֆ բեյի խոսակցությունների թեմաներն ընդլայնվում են, իսկ հանդիպումները առավել հաճախակի են դառնում: Նրանք գրուցում են ամենատարբեր թեմաների շուրջ: Բնական է, որ Աբդուլ Համիդի ուշադրության կենտրոնում միջազգային զարգացումներն էին, Առաջին աշխարհամարտը, դրան նախորդած ու հաջորդած դեպքերի քննարկումը: Աբդուլ Համիդը ներկայացնում է իր տեսակետները մեծ տերություններից յուրաքանչյուրի մասին, դրանց հետ իր շփման մանրամասները պատմում ու սեփական փորձառության հիման վրա ապագայի կանխատեսումներ անում: Ուշագրավ է նրա հետևյալ միտքը. «(7 հոկտեմբերի, 1911 թ. – Տ. Հ.): Քաղաքականությունը եղանակի պես մի բան է, պետք է ըստ պահի թելադրանքի շարժվել»²:

Գերմանացիների մասին Աբդուլ Համիդը մշտապես գովասանքով է խոսել՝ շեշտելով, որ նպատակադրված է նրանց վստահել ռազմական ոլորտի բարենորոգումները: Անգլիացիներին համարում է առավել վտանգավոր թշնամի: Ինչ վերաբերում է ռուսներին, նա առաջարկում է զգույշ լինել. «(5 դեկտեմբերի, 1913 թ. – Տ. Հ.): Անվերջ ասում են, թե մոսկվացիներն³ այսպես արեցին, մոսկվացիներն այնպես արեցին: Դա միայն վնասելու է: Ուշ թե շուտ ռուսական դեսպանը բողոք է ներկայացնելու... ես շատ վատ բաներ եմ կանխագգում: Ալլահը թող այս խեղճ մուսուլման ժողովրդին օգնի: Ես աղոթքից բացի այլ բան անել չեմ կարող»⁴: Այս տարիներին գահակալող Նիկոլայ II ցարի մասին նա ուշագրավ գնահատական է տալիս. «(10 հոկտեմբեր 1914 թ. – Տ. Հ.): Նույնիսկ հայրը նրան չէր սիրում, իսկ հայրը լավ մարդ էր»⁵:

Օսմանյան կայսրության ներկան ու անցյալը ևս Աբդուլ Համիդի ուշադրության կենտրոնում են. վերլուծելով իրավիճակը՝ նախ փորձում է Աթըֆ բեյին բացատրել առկա խնդիրների պատճառները: Այսպես օրինակ, ըստ 1911 թ. հոկտեմբերի 3-ի գրառման, նա ասել է. «Մեր երկրում բնակչության անգրագիտության հիմնական պատճառը զինվորագրումն է: Մեր բանակն այս երկրները գրավել է: Սակայն շրջապատող թշնամիների պատճառով մեկ օր հանգիստ կյանքով չի ապրել: Մշտապես պայքարի մեջ ենք եղել:

¹ Նույն տեղում էջ 115:

² Նույն տեղում, էջ 143:

³ Հեղինակը մոսկվացիներ ասելով նկատի ունի ռուսներին:

⁴ Նույն տեղում, էջ 191:

⁵ Նույն տեղում, էջ 233:

Կրթության, արվեստի համար ժամանակ չի մնացել: Քանի որ մուսուլմանները զինվորական ծառայության են եղել, նրանք ամենաաղքատն ու անգրագետն են: Այլ ազգերը և՛ սովորել են, և՛ առևտուրն ու արվեստը իրենց ձեռքը վերցրել»¹: Այն է՝ ավանդաբար քրիստոնյաների նկատմամբ արհամարհական վերաբերմունքի, անվստահության դրսևորում համարվող զինվորական ծառայությունից հարկի դիմաց ազատումը նախկին սուլթանի կողմից ներկայացվում է որպես քրիստոնյաներին տրված առավելություն, նրանց նկատմամբ հանդուրժողականության արդյունք:

Անդրադառնալով իր վարած քաղաքականության մանրամասներին՝ Աբդուլ Համիդը արդարացնում է իրեն. «(Նոյեմբերի 27, 1913 թ. – Տ. Հ.): Աստված վկա է, թե ես ինչքան եմ աշխատել: Ուրիշ բան չեմ կարող ասել: Այլահն իմ դեմ դուրս եկածներին թող իր ձևով պատժի: Այս ամենից հետո մարդ կա՛մ դերվիշ, կա՛մ փիլիսոփա պետք է դառնա»²: Այս համատեքստում Աթըֆ բեյը ժամանակ առ ժամանակ հիշեցնում է, որ ժամանակի մամուլը ողողված է հակաաբդուլհամիդյան տեքստերով, որոնք, սակայն, կարծես սուլթանին չեն անհանգստացնում (մեծ մասին նա տեղյակ չի լինում) կամ անկեղծորեն զարմացնում են. «(28 փետրվարի, 1912 թ. – Տ. Հ.): Բայց ես մտածված ոչ մի վատություն չեմ արել իմ ժողովրդին»³: (9 փետրվարի, 1917 թ. – Տ. Հ.): Ես 33 տարի այս պետությունը կառավարեցի և հանձնեցի: Հորեղբորս պարտքի մեծ մասը վճարեցի... Ինչպես որ սուլթան Մահմուդի, Մեջիդի, Ազիզի ժամանակ են սխալներ եղել, իմ կառավարման ընթացքում ևս եղան: Սխալներ միշտ լինում են, առանց դրանց անհնար է»⁴:

Աբդուլ Համիդը ներքաղաքական իրավիճակի մասին արտահայտվում է միշտ զուսպ և դրական, որի պատճառը թերևս նաև Աթըֆ բեյի՝ երիտթուրքական կուսակցության կողմից բժիշկ նշանակված լինելու հանգամանքն էր: Նրա շուրթերից բազմիցս հնչել են Թալեաթ և հատկապես Էնվեր փաշաներին գովաբանող խոսքեր: Վերջինիս նկատմամբ տարբերվող վերաբերմունքը թերևս կապված էր նաև Էնվերի՝ Օսմանոյլուների գերդաստանից Նաջիյե արքայադստեր հետ ամուսնացած լինելու հանգամանքով⁵: Աթըֆ բեյի գրքում հանդիպում ենք պնդումների, որ թեև Էնվերն ու Թալեաթը շատ երիտասարդ են, սակայն շատ լավ են կառավարում երկիրը, և նրանք այլընտրանք չեն կարող ունենալ, կամ գոնե ինքը՝ Աբդուլ Համիդը, դա չի տեսնում⁶. «Ես ճիշտն եմ ասում: Անկողմնակալ մարդ եմ... Աստված վկա, իշխանու-

¹ Նույն տեղում, էջ 141:

² Նույն տեղում, էջ 187:

³ Նույն տեղում, էջ 177:

⁴ Նույն տեղում, էջ 296:

⁵ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Bardakçı M.**, Enver Paşa'nın büyük aşkı: Ne yapıyorsam senin için yapıyorum Naciye, 15.11.2015 <http://www.radikal.com.tr/hayat/enver-pasanin-buyuk-aski-ne-yapiyorsam-senin-icin-yapiyorum-naciye-1472675/>:

⁶ **Hülagü M.**, նշվ. աշխ., էջ 246, 266, 272, 286, 290, 296, 320, 342:

թյան վրա աչք չունենա: Միայն թե մինչև մահ կարիքի մեջ չլինեն, հանգիստ ապրեն, այլ ցանկություն չունենա»¹:

Աթըֆ բեյի հուշերում Առաջին աշխարհամարտի և Թուրքիայի ներքին իրավիճակի քննարկման համատեքստում քիչ չեն նա անդրադարձները հայերին: Թուրքահպատակ փոքրամասնությունների մասին խոսելիս Աբդուլ Համիդը կարծես թե առավելություն է տալիս հույներին՝ ամեն առիթով շեշտելով, որ նրանք էին մի ժամանակ Ստամբուլի տերերը. «Հույների մղումները (ազատագրվելու – Տ. Հ.) հասկանում եմ, քանի որ Ստամբուլը նրանցից ենք գրավել: Նեղանալու իրավունք ունենա»²: Հույների ու բուլղարների ազատագրվելու ցանկությունն ինչ-որ կերպ արդարացնելով նրանց պետականության գոյությանը՝ նա շեշտում է, որ հայերը պետություն չունեն, որ կարողանան հույսեր փայփայել. «Մենք ենք հայերին ընդունել: Նրանք պատմությունը սխալ են ներկայացնում: Իրանցիների պատմությունը փորձում են սեփականաշնորհել: Իրանից, Ռուսաստանից փախչելով՝ մեզնից ապաստան են խնդրել, մենք պաշտպանել ենք նրանց»³: Միևնույն ժամանակ գահընկեց սուլթանը նշում է, որ հայերին շատ լավ է ճանաչում դեռ իր հոր կառավարման ժամանակաշրջանից: Այդ տարիներին պալատական խոհարարից ու սեղանապետից մինչ ոսկերիչ ամենավստահելի աշխատողները հայերն են եղել. «Հորս՝ սուլթան Մեջիդի կառավարման տարիներին անգամ նավաստիներն էին հայ⁴: ... (Հայերից – Տ. Հ.) վարպետ Կարապետը կառուցեց Դոլմաբահչե պալատը, նրա որդին՝ Սարգիսը՝ Չրադան և Բեյլերբեյ պալատները: Միլիոններ վաստակեցին: ...Պարոն Օհաննես Նորադունկյանը Բարձր Դռան իրավական խորհրդականն էր»⁵: Սակայն, ըստ Աբդուլ Համիդի՝ «Իրանից եկած» հայերն այնքան անշնորհակալ գտնվեցին, որ Վենետիկում (նկատի ունի Մխիթարյան վարժարանը) հատուկ դպրոց՝ «ամեն տեսակ գիտության, արվեստի, գիտելիքի տաճար», բացեցին սեփական միջոցներով: Աթըֆ բեյը մեջբերում է նրա խոսքերը. «Ես տեսել եմ դպրոցը... այն ավարտողները արտասահմանյան բոլոր գրասենյակները զավթում են... նրանց հիմնական նպատակը մուսուլմանների ձեռքից իշխանությունը վերցնելն է»⁶: Առհասարակ Մխիթարյան միաբանության հիմնումն ու գործունեությունը Աբդուլ Համիդին բավական նյարդայնացնող փաստերից են: Հետաքրքիր է նաև այն, որ Աթըֆ բեյի հետ զրույցներում Աբդուլ Համիդը չի անդրադարձնում ո՛չ իրեն «կարմիր սուլթան» կոչելու հանգամանքին, ո՛չ էլ հայերի այսպես կոչված ապստամբություններին ու դրանց ճնշմանը: Միայն հետևյալ մտքին ենք հանդիպում. «Իմ դեմ ապստամբեցին, քանի որ ես իմ պարտավորու-

¹ Նույն տեղում, էջ 287:

² Նույն տեղում, էջ 233:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 153:

⁵ Նույն տեղում, էջ 186:

⁶ Նույն տեղում, էջ 122:

թունն էի կատարում, հետս թշնամացան: Հայտնի է, թե ով կազմակերպեց պայթյունները¹: Նրանք ևս իշխանություն են ուզում»²:

Աբդուլ Համիդը իր բժշկին նաև ասել է, որ հայերը սեփական նպատակներին հասնելու համար ամեն ինչի պատրաստ են. «Անիծյալ հայերն իրենց նպատակների համար ոչ թե բողոքական, մուսուլման էլ կդառնան»³: Ըստ նրա՝ Ստամբուլից ու «Անատոլիայից» Ամերիկա մեկնած հայերը այնտեղ ևս շարունակում են իրենց հակաթուրքական գործունեությունը: Օրինակ, ընդունելով բողոքականություն ու դառնալով ԱՄՆ-ի քաղաքացի, վերադառնում են Թուրքիա և ամենուր ամերիկյան դպրոցներ բացում, ինչը կանխելու համար անձամբ ինքը միջոցներ է ձեռնարկել⁴: Նա հավանություն էր տալիս երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականությանը, բացեիքաց ցանկանում, որ հույները ևս արժանանան հայերի ճակատագրին:

1916 թ. կայացած մի խոսակցության ժամանակ բժիշկ Աթըֆ բեյը հայերի տեղահանությանը կողմ է արտահայտվել. «Թալեաթ բեյը՝ ներքին գործերի նախարարը, տոնի կապակցությամբ Վահդեդիինին է այցելել և ասել, որ հույները պատերազմ են հայտարարել... Աստված տա այնպես լինի՝ հույներին էլ այստեղից քշենք, գոնե այս խնդիրն էլ լուծենք: Փառք աստծո Հայկական հարց չի մնացել... Բոլոր հայերին աքսո՞րել են (հարցրել է Աբդուլ Համիդը – Տ. Հ.) ... այո, ասացի ես, նույնիսկ պատրիարքին են ուղարկել Երուսաղեմ»⁵:

Առաջին աշխարհամարտի՝ թուրքերի համար ոչ բարենպաստ ընթացքը ստիպում է Աբդուլ Համիդին խորհել իր երկրի ապագայի մասին: Վստահ լինելով, որ մեծ տերությունները փորձելու են մասնատել Թուրքիան՝ նա ասում է. «Կարծում եմ՝ Անգլիան մեր երկրում Հայաստան, Քրդստան, Արաբստան կստեղծի»⁶: Ըստ նրա՝ ԱՄՆ-ն ևս անկախ Հայաստանի կողմնակիցն է. «(Ամերիկան – Տ. Հ.) ավանդաբար հայերի պաշտպանն է: Խաղաղության բանակցությունների ժամանակ ևս նրանց կօգնի: Հավանաբար անկախ Հայաստան ստեղծելու հարցում էլ կօգնի»⁷, ապա ավելացնում է. «Եթե Հայաստան ստեղծվի, Անատոլիայում ևս հանգիստ չենք ունենա»⁸:

Աթըֆ բեյի հուշերն ավարտվում են Աբդուլ Համիդի մահվան մասին տեղեկությամբ, որին նախորդում են նրա առողջության վատթարացման բժշկական պատճառներին անդրադարձները՝ առանց նույնիսկ ամենափոքր հուզականության:

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Şeber N. İ.**, Namlunun Ucundaki Padişah: II. Abdülhamid'e Karşı Planlanan Suikastler, Türkiyat Mecmuası, C. 22/Bahar, 2012, s. 31-59:

² **Hülagü M.**, նշվ. աշխ., էջ 154:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 122:

⁵ Նույն տեղում, էջ 285:

⁶ Նույն տեղում, էջ 338:

⁷ Նույն տեղում, էջ 310:

⁸ Նույն տեղում, էջ 322:

Աբդուլ Համիդը իր հուշերում 1917 թ. մարտին այսպիսի մի գրառում է արել. «Մահն ինձ այնքան մոտ է, որ նույնիսկ ոտնաձայններն եմ լսում»¹: Աբդուլ Համիդի դուստրը՝ Այշեն, մանրամասն նկարագրում է հոր մահվանը նախորդող ժամերը, մասնավորապես այն, որ երբ նա արդեն գիտակցել էր, որ կյանքից հեռանում է, կանչել է երեխաներին, խոսել նրանց հետ, խորհուրդներ տվել: Աբդուլ Համիդ II-ը մահացել է 1918 թ. փետրվարի 10-ին սուրճ խմելիս՝ կնոջ՝ Մյուշֆիքայի ձեռքերում²:

Աբդուլ Համիդի մահից շատ չանցած՝ 1918 թ. հուլիսի 3-ին, մահացել է սուլթան Մեհմեդ V Ռեշատը (1909-1918), որին հաջորդել է նրանց փոքր եղբայրը՝ Վահդեդդինը՝ որպես Մեհմեդ VI (1918-1922), սակայն Աբդուլ Համիդի գահընկեցությունից հետո փառիշտության դասական մոդելը վերացավ: Ո՛չ սուլթան Մեհմեդ V Ռեշատը, ո՛չ Մեհմեդ VI-ը իրական տիրակալներ չդարձան: Ասում են, որ Աչեում (Բնդունեզիա, Մումատրա), Սումալիում, Ջենգիբարում բաթորյա նամազի ժամանակ դեռևս հիշատակում են Աբդուլ Համիդի անունը³:

Татевик Акопян – Годы ссылки Абдул-Гамида II в мемуарах современников

Данных о ссылке Абдул-Гамида и о периоде после его низложения в 1909 г. немного. Для исследователей этого периода его жизни первичными и ценными источниками являются мемуары людей, имевших непосредственные контакты с бывшим султаном. Более того, опираясь на эти источники, историки до сих пор продолжают интерпретировать образ Абдул-Гамида совершенно по-разному. В числе основных и важных первоисточников о жизни и деятельности Абдул-Гамида – книга дочери султана Айше Османоглу “Мой отец: Абдул-Гамид”, а также мемуары другой его дочери Шадие Османоглу. В письмах его сына Мехмеда Абид-эфенди, написанных в 1950-ых друзьям в Турцию, также есть некоторые сведения. По мнению специалистов, мемуары Атыф-бея, личного врача султана в годы ссылки, также являются важным первоисточником.

Tatevik Hakobyan – The Years of Exile of Abdulhamid II in the Memoirs of his Contemporaries

No much data is available on the exile of Abdulhamid II and on the period after his dethronement in 1909. The primary and valuable sources for the researchers studying this period of his life are the memoirs of people who had direct contacts with the ex-sultan in those years. Moreover, relying on these sources, historians still continue to interpret the image of Abdulhamid in completely different ways. Among the fundamental and most important sources about the life and activity of Abdulhamid is the book of Sultan's daughter Ayshe Osmanoglu “My father: Sultan Abdulhamid”, as well as the memoirs of his other daughter Shadiye Osmanoglu. The letters of his son Mehmet Abid Efendi, written in the 1950s to his friends living in Turkey, also contain some information. According to experts, the memoirs of Atif bey, the personal doctor of Abdulhamid during the exile, are also an important source.

¹ Bozdağ İ., նշվ. աշխ., էջ 31:

² Տե՛ս Osmanoglu A., նշվ. աշխ., էջ 237:

³ Տե՛ս Armağan M., Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı, İstanbul, 2012, s. 121: